

עיון

מיהו הכלב תובל ולמה הוא חשוב להבנת "תמול שלשום"

פענוח מקורותיו הזואולוגיים והספרותיים של הכלב גיבור ספרו של ש"י עגנון, שהיה מפתח להבנת "ההוויה האיומה של חיינו מדעת או שלא מדעת"

ארנון שמשוני

22 בספטמבר 2015

ש"י עגנון עלה לראשונה ארצה באפריליוני 1908, יצא לגרמניה באוקטובר 1912 וחזר לארץ לישיבת קבע באוקטובר 1924. עם חזרתו החל בכתיבת רומאן שעלילתו מתרחשת בארבע שנות שהותו הראשונה בארץ, ושהוכתר, כשהושלם ב-1945, כ"תמול שלשום". במכתב ששלח לברוך קורצווייל, בינואר 1946, כתב: "שיקעתי בו למעלה מעשרים ואחת שנה". אסמכתא נוספת ללוח זמנים זה נמצאת במכתבו לזלמן שוקן מנובמבר 1926, שבו הוא מודיעו: "ועתה אני עוסק בסיפור גדול המתאר את חיי הארץ לפני שמונה עשרה שנה. שם הסיפור 'תובל קין' והוא מחזיק כחמישה גיליונות. אקווה כי עד פסח הבא עלינו לטובה אסיים את הסיפור בכי טוב". מלאכי ביתאריה, שערך, הוסיף הערות והביא לדפוס את כרך איגרות עגנון לשוקן (הוצאת שוקן, 1991), העיר בשולי המכתב: "זו עדות ראשונה על התחלת התרקמותו של הרומאן המאוחר 'תמול שלשום'... 'תובל' הוא שמו של אחד מאבות אבותיו של בלק (עמ' 470 ב'תמול שלשום'). לפיכך ייתכן שהסיפור הקדום עסק במעשה הכלב".

"תובל קין" לא הושלם "עד לפסח הבא" (כלומר עד אפריל 1927), ובכלל. גם גירסה שנייה של הסיפור, בשם "הכלב", שעליה כתב עגנון לשוקן במאי 1931, לא הגיעה לכלל דפוס. כאשר בשנים 1935 ו-1941 פורסמו פרקים מוקדמים מתוך הספר המתרקם העוסקים בכלב, היו כותרותיהם "בלק" ו"עורו של בלק", בהתאמה. לתובל קין לא היה בהם זכר.

כלב בשם תובל, שריד ועד ל"תובל קין" שנעלם מאז 1926 מופיע בפרק "אופיו של בלק ושלשלת ייחוסו" ב"תמול שלשום". חוקרי עגנון הצביעו על הדמיון בין קטע זה לבין מאמר בשם "ארץ ישראל היום ולפנים" שנדפס בירושלים בשנת 1907 ובו תיאור של כלב בשם "תובל", מאמר שאליו נחזור.

משמעותם של הכלבים בלק ותובל נחקרה על ידי מבקריו של עגנון וחוקריו מאז נתפרסם הרומאן. הכלב זכה בתארים שונים. הראשון בהם, "הכלב הדמוני", ניתן על ידי ברוך קורצווייל זמן קצר אחר הופעת הספר. כאן נציין את מאמרו המקיף של חיים באר, "קשורה בו ככלב, קריאה ב'תמול שלשום' של ש"י עגנון" ("תרבות וספרות", 24.9.1993), שעסק במשמעות הכלב על דרך הרמז והדרש בהסתמך על מקורות מארון הספרים היהודי לדורותיו וירד ל"רבדי המעמקים של נפש עגנון". רוב המשמעויות המתבהרות על ידו קשורות בשלושה שמות עצם: שם העצם הכללי "כלב" ושמות העצם הפרטיים "תובל" ו"קין". למשל — סיפור קין והבל קשור לאיסור אשת איש והאות שניתן לרוצח היה כלב (וישם ה' לקין אות. מה אות נתן לו? כלב נתן לו). עגנון עצמו כתב לקורצווייל: "ביקשתי ליתן על ידי בהמה וחיה מה שאין אני יכול לעשות על ידי אדם", הבהיר כי הכלב שברומאן הוא מפתח להבנת "ההוויה האיומה של חיינו מדעת או שלא מדעת", והפנה אותו לביטוי "קשורה בו ככלב" במסכת סוטה (תלמוד בבלי), המתייחס לפרשת יוסף ואשת פוטיפר.

צילום: אייל טואג

הפרטים שלעיל הוצגו כדי להאיר את עוצמת חשיבותו היחסית של תובל ברומאן, למרות הצנעתו.

סקירה זו תתמקד בפענוח זהותו המקורית של הכלב תובל על דרך הפשט. נעשה זאת בהסתמך על ארבעה טקסטים. מקורו של הראשון בהם הוא עמ' 470 ב"תמול שלשום" (כל סיפוריו של שמואל יוסף עגנון, הוצאת שוקן, ירושלים ותל אביב, תש"ך).

"כאן מן הראוי להזכיר כלב אחד מאבות אבותיו של בלק, זה תובל הכלב שהיה מנהיג כת של כלבים בירושלים ומושל בכיפה משער יפו

עד לרחוב מוכרי ירקות שבקצה שוק העליון סמוך לרחוב הכנסייה האנגליקנית. אותו תובל ראשו שטוח היה ואוזניו מקוטפות ושערו קשה ומדובלל, עד שטעו רבים וחשבוהו לצבוע. אף הוא היה עוסק בצורכי ציבור ומנקה את חוצות ירושלים מזוהמתן ומפקח בלילה על יושביה, ואם היה שומע נדנוד כל שהוא מגביה קולו וצועק עד שהחרישו אוזניהם של גנבים וברחו. משום כך נתחבב על רוב החנוונים והיו מסבירים לו פנים ומכבדין אותו בכל מיני אוכלין. ואפילו הישמעאלים היו מחליקין אותו (דרך בגד) ומחניפין לו. ביותר נתחבב עליהם תובל ביום שעלה לראש המגדל של הכנסייה הרוסית והקיש בפעמון הגדול שהביאו להם הרוסים ממוסקבה והיה צחוק גדול בירושלים. ואילו שאלתם את בלק אימתי חי תובל זה שאתה מתגדר בו כל כך, אם בימי מלחמת פליבנה או אם בימי המחלוקת הגדולה של החצר הרדשקוביצי — מסופקני אם היה יודע. הוא שאמרנו שאפילו ידיעותיו ההיסטוריות לקויות היו ולא הגיעו למעלה מידיעת שמות ומקצת מאורעות ואף אותם המאורעות, אילמלא לא נזכרו בלוח ארץ ישראל ספק אם היה בלק יודע עליהם כלום".

לאברהם משה לונץ, העורך והמו"ל של "לוח ארץ ישראל" שהזכיר עגנון לעיל, היה עניין רב בפולקלור של הפלחים ותושבי הארץ האחרים, עירוניים ובדוויים. אלה שימרו אורחות חיים ומסורות אשר מהם ניתן, לדעתו, להקיש גם על חיי היום־יום של עם ישראל בימי קדם. בעידודו פורסמו בלוח א"י כמה מאמרים בתחום זה. הכלב תובל, שאילמלא לא נזכר בלוח ארץ ישראל ספק אם היה עגנון יודע עליו כלום, תואר בקטע מתוך מאמר מקיף שכותרתו "ארץ ישראל היום ולפנים", לוח א"י לשנת ה'תרס"ז (7-1906), מאת המורה והסופר הירושלמי יוסף בן רחמים נחמן (בר"ן) מיוחס. הטקסט הראשון מועתק מהמאמר ככתבו (עמ' 34-35 מתוך 72 עמודים).

"הכלבים מראים לפעמים חיבה יתרה לאחד החנוונים של הרחוב או לאחד השכנים אשר הם שייכים להן, אבל אהבתם נתונה ביחוד להרחוב או להשכונה עצמן. וכמו כן ישנם בין החנוונים או בין בעלי הבתים המסבירים פנים לאחד הכלבים אשר עפ"י הרב הוא מנהיג הלהקה, אך את חבתם הם מביעים דווקא במחמאות ודברי חלקות, אך

לא בנגיעה ובחפיפת יד. כי הכלב נחשב בעיני המוסלמים לחיה טמאה
ובדעה הזאת מחזיקים גם הנוצרים אזרחי הארץ.

"בתחילת שנות השבעים למאה החולפת, היה בירושלים כלב אחד
הנודע בשם 'תובל', הוא היה מנהג להקת הכלבים אשר ברחוב שער
יפו בתוך העיר פנימה, ושלטונו השתרע עד רחוב מוכרי הירקות אשר
בסוף 'שויקת עלון' מזה, ועד הרחוב הצרה אשר מצפון לכנסיית
האנגלים מזה. כל בני הרחובות האלה ידעו את 'תובל' אשר הצטיין
באצילותו ככל אשר הצטיין בכעורו בהיותו 'עיוור ופיסח יחד' לרגלי
מלחמותיו הכבדות עם מתנגדיו הכלבים אשר ברחוב הכנסייה
הלטינית הקרובה. בשערותיו הקשות והמסובכות, בראשו השטוח,
ובאוזניו הקצרות, דמה לאחד הצבועים, ורק עורו — אשר אם אמנם
גם העין החודרת לא יכלה לקבוע את מראהו בנקל, בהיותו תכול
מזהם המערב בלבנונית אפורית — הוא אשר הטביע בו את אותו
הטיפוס המיוחד לכלבים אשר ברחובות ירושלים.

"הכלבים האלה מלבד מה שהם מביאים טובה לעיר בנקותם את
הרחובות מכל חלאה כאמור, עוד מפקחים הם על ביטחון יושביה
בלילה, כי בהרגישם בחשיכה צל של המולה המעוררת חשד מה,
והרימו רבים יחד קול נביחה המחריש את האוזניים, כמתרעמים קשה
על חציפותם של אלה המרשים את עצמם להציג כף רגלם במקום
שהם — הכלבים — לבדם אדונים לו.

"דוד מרמז בוודאי על הכלבים האלה באמרו: ישבו לערב יהמו ככלב
ויסובבו עיר (תהלים נ"ט ט"ו)".

העברית האופיינית לתקופתה תורגמה לשפת עגנון תוך שמירה, דרך
כלל, על זיקה למקור. הפתיח הכרונולוגי — "בתחילת שנות השבעים
למאה החולפת" — הושמט; עגנון החליפו בכמה אירועים היסטוריים
מאותן שנים וכך שימר את לוח הזמנים. בניית "הכנסייה הרוסית", היא
"כנסיית העלייה" בהר הזיתים, החלה בשנת 1870. "הפעמון הגדול
שהביאו להם הרוסים ממוסקבה", הגיע מרוסיה לנמל יפו ועולי רגל
רוסים, כדברי עיתון "הצבי", "אנשים ונשים, המון רב מאוד, משכוח
בעבותות ועלולה ברגליהם מיפו ירושלימה" (משקלו היה כ-8 טון). הוא

היה לפעמון הנוצרי הראשון שהורשה לצלצל בירושלים אחרי מאות שנות איסור מטעם השלטונות המוסלמיים. "המחלוקת הגדולה של החצר הרדשקוביצי", היתה פרשה סבוכה ושערורייתית בקרב עדת הפרושים שסערה בירושלים של שנות השבעים. יהושע ילין, אביו של פרופ' דוד ילין, מקדיש לה בזיכרונותיו פרק בשם "דברי ריבות בירושלים תרל"ב-תרל"ד" (1872-1874); לימים הגיעה גם לדפי "לוח ארץ ישראל". "מלחמת פליבנה" בין רוסיה לטורקיה, שנערכה בשנת 1876, זכתה לכיסוי נרחב בעיתונות היהודית ובכינוי "מלחמת תוגרמה".

שמו העברי־מקראי לכאורה של כלב הרחוב, תובל, מעורר תמיהה. יהודים לא נהגו להחזיק כלבים בירושלים אז או להתעסק בהם. על פי הידוע, "הכלב העברי הראשון" היה כלבו של הילד איתמר בן אב"י, למעלה מעשרים שנה לאחר ימיו של "תובל". עגנון עצמו כותב: "כמו שהוכיח מבקר חרוץ שאין מדרך היהודים לקרות שם לבעלי חיים, ואילו הוא נקרא בלק, נמצא שאין כאן הכוונה למעשה שהיה, אלא יש כאן רמז שעדיין לא עמדו עליו החוקרים, וכדאי לחקור את טיבו" (עמ' 469). שמו של בלק היה ספרותי, בדוי, וניתן לו, כמכור, במעמד דמיוני בידי מנהל בית הספר כי"ח שקרא את הכתוב על גבו, כהרגלו, משמאל לימין.

כיצד ניתן להסביר את השם "תובל", שאותו נשא עשרות שנים קודם לכן כלב רחוב ירושלמי בשר ודם? לא כלב ספרותי אלא יצור חי, יישות פיזית, כלב חוצות מצולק וצולע שהתרוצץ — בפועל! — בראש להקתו באזור שער יפו ומתואר ריאלי.

מאמרו של מיוחס "ארץ ישראל היום ולפנים" נשא כותרת משנה: "עפ"י מאמרו המפורט והחשוב של מר Baldensperger בהרבעון האנגלי לחקירת א"י". למען הדיוק, מדובר בכמה מאמרים שתורגמו מהרבעון וקובצו על ידי מיוחס למאמרו.

פיליפ בלדנספרגר, אשר מתוך "מאמרו המפורט והחשוב" העתיק יוסף מיוחס, בין היתר, את תיאורו של "הכלב הנודע בשם 'תובל'",

הכיר את הכלב היטב בחייו. בטרם נגיע אל הטקסטים השלישי והרביעי, פרי עטו, מן הראוי לייחד כמה מלים לאיש.

פיליפ נולד בירושלים בשנת 1856 בבית הספר האנגליקני שעל מורדות הר ציון, שבו שירתו הוריו, אזרחי צרפת מאלזס, כאב וכאם הבית. זה היה מוסד חינוכי מוערך שנוסד על ידי הבישופ של ירושלים, סמואל גובאט, ושפת הלימוד בו היתה אנגלית. אחד מבוגריו, הצלם־ארכיאולוג ואיש הדת ג'יימס האנאואר (1850-1938), הגדירו לימים: "בית הספר גובאט הוא בית־ספר אנגלי שבו מורים גרמנים מלמדים תלמידים ערבים צרפתיים". פיליפ שלט שליטה מלאה בארבע השפות; ערבית דיבר כבן הארץ וידע את עגותיה. בבית הוריו הפרוטסטנטים ובבית הספר למד כתבי הקודש ואהבם, במיוחד את "הברית הישנה". בשנות נעורו שוטט ברכיבה ברחבי הארץ בשליחות אביו, כדי לפקח על נכסי המשפחה בכפר ארטס שליד בית לחם ובמקומות אחרים. בהגיעו לגיל 19, בשנת 1875, יצא לצרפת לשירות צבאי בחיל הפרשים. כשחזר, כעבור חמש שנים (1880) הכניס לארץ את שיטת "הכוורנות הנוודת". בוואדי חנין (נחלת ראובן), מעביר בלדנספרגר ידע וכוורות לידי משפחת לרר, הנהפכת לחלוצת ענף המכוורת ביישוב היהודי וזוכה בתואר "אבי הכוורנות העברית".

כילד ירושלמי ובמשך השנים שבהן נדד פיליפ בארץ, עם הכוורות וספר התנ"ך בידו, נספגו בו נופה ואנשיה, מסורותיהם, פולחניהם, עגותיהם, שיריהם, מחלותיהם ותרופותיהן, החי והצומח שבמשכנותיהם וסביבתם וכו'. באוקטובר 1888 שלח את המאמר הראשון פרי עטו בנושא ידיעת הארץ, וזאת בשפת אמו, גרמנית, לשנתון "ירושלים" הדו־לשוני, שנערך והוצא לאור על ידי אברהם לונץ. המאמר, "עץ הזית" ("Der Oelbaum"), פורסם בחלקה הגרמני ("אשכנזי") של מהדורת תרמ"ט. החל ממאמר זה מתקבעת סוגת כתיבתו: שילוב ידיעת הארץ ויושביה עם פסוקי התנ"ך.

בשנת 1893 החל פיליפ לפרסם מאמרים באנגלית ברבעוני הקרן הבריטית לחקר א"י (החוגגת השנה 150 להקמתה). הוא ממשיך בכך במשך 36 השנים הבאות, שבהן פורסמו ברבעון 51 מאמרים מפרי

עטו על הפולקלור וכל תחומי החיים של הפלחים, הבדווים ותושבי הערים. משנת 1903 ואילך נשאו מאמריו של בלדנספרגר ברבעוני הקרן את הכותרת "המזרח הבלתי משתנה" (The Immovable East) — ברוח המגמה האוריינטליסטית לחקירת הדמיון בין חיי תושבי הארץ הנוכחיים לבין המתואר בכתבי הקודש. המאמרים משובצים בציטוטים ממקורות ערביים ועבריים, בשפות המקור.

הראשון במאמרי "המזרח הבלתי משתנה" פורסם בינואר 1903 (רבעון 35/1, עמ' 65-77) ועסק בתיאור מקצועות ומשלוחי־יד בארץ. לאחר החנוונים, מוכרי הבשמים, בתי־הקפה, הגלבים, הירקנים והרוכלים, מגיע תורם של האטליזים והקצבים. פיליפ נוטל אתנחתא מהם, מרחיב את המסגרת ומקדיש שני עמודים לכלבים שסביב האטליזים, ולתיאור כלבי ירושלים בכלל.

ג'יימס האנאואר, במאמרו "תולדות ההתיישבות בארץ הקודש", כתב על אביו של פיליפ: "הנרי בלדנספרגר ישב ימים רבים באוהל בארטס ואין איש עמו לבד כלבו הנאמן" (רבעון הקרן הבריטית לחקר א"י, אפריל 1900, תירגום ש. רפאלי; לוח א"י י"ז, תרע"ב-1912). חיבת הכלבים עברה מהאב לבנו.

הטקסט השלישי הופיע בעמ' 67 של רבעון ינואר 1903.

In the beginning of the seventies of last century, a dog, known by the name of Tubbal, was leader of a gang inside the Jaffa Gate. His sway extended down to the greengrocers' street at the end of Christian Street, and around the Tower of Hippicus, the military barracks, and the little street north of the English Church. Everybody in the quarter knew Tubbal, who was as proud as he was ugly, with his crooked leg and one eye, both of which injuries he had received in a terrible "frontier skirmish" Patriarchate quarter. His—from the dogs of the Latin rough, unkempt hair, and large head with short ears, gave him some resemblance to a hyaena, but his

˜uncertain colour — a dirty yellow mixed with greyish white — showed him to be the real typical dog of the Jerusalem streets. These dogs not only pick up all edible rubbish which they can digest, but also keep sharp watch at night, and bark any suspicious shadow or unaccustomed noise, and, in short, behave as if they were absolute masters of the streets. The Psalmist felt how disagreeable they were at night, for of his enemies he says: 'They return at evening; they make a noise like a "dog, and go round about the city' (Psalm lix, 6).

השוואת הטקסט האנגלי של פיליפ בלדנספרגר לגירסתו המתורגמת של יוסף מיוחס תגלה כמה חריגות. "רחוב הנוצרים", "מגדל היפיקוס" (מגדל דוד) ו"הקסרקטין הצבאי" נשמטו. רחוב הירקנים הוחלף ב"שויקת עלון" (אצל עגנון — "שוק העליון"). מומיו של תובל כונו "עיוור ופיסח כאחד" — ביטוי ציורי בעל צליל מקראי, אך המקור האנגלי דייק: "רגלו המעוותת (או "פגומה") ועינו היחידה". את "משורר התהלים" (Psalmist) תירגם מיוחס, בפשטות, "דוד". ולבסוף, את צבעו של הכלב, "dirty yellow mixed with greyish-white", תירגם מיוחס, "תכול מזהם המערב בלבנונית אפורית". עגנון לא נפל בפח התכול; הוא נמנע מלכלול בספר את צבעו של תובל — אך העתיק את תיאורו, תוך שימוש בצבע הנכון, לצאצאו הרחוק, בלק: "כלב חוצות, שאוזניו קצרות וחוטמו חד וזנבו דלול ומראה שערו ספק לבן ספק חום ספק צהוב, מאותם הכלבים שהיו משוטטים בירושלים עד שלא נכנסו האנגלים לארץ" (עמוד 274).

חיים באר ורפי ויזר הראו בשעתו שעל צבעו הנכון של בלק חייב עגנון תודה לידידו, הזואולוג ישראל אהרוני, שבו התייעץ ביוני 1945 לקראת השקת הרומאן. בסוגריים נוסיף כי כלבי החוצות בארץ, שכוננו דרך כלל "כלב ערבי", הוגדרו על ידי פרופ' רודולפינה מנצל, מומחית בינלאומית לכלבנות שעלתה ארצה מאוסטריה בשנת 1938, כ"גזע הכנעני". כיום "הכנעני" מוכר בעולם ונמנה על קבוצת כלבי ה"שפיץ"; תיאורי הגזע תואמים את תיאורי תובל ובלק ברומאן.

במאמר "ארץ ישראל היום ולפנים" שבלוח א"י, שם העצם הפרטי "תובל", ככל הטקסט, נדפס ללא ניקוד, נקרא על ידי הקורא העברי בבי"ת רפויה (הגייתה — Tuval), ולפיכך זוהה בוודאות עם תובל המקראי ששמו נכתב ונהגה באותה צורה, קרי בבי"ת רפויה: "וְצִלָּה גַם־הוּא יִלְדָה אֶת־תּוּבַל קֵין לְטֶשׁ כָּל־חַרָשׁ נְחֹשֶׁת וּבְרָזָל וְאָחוֹת תּוּבַל־קֵין נַעֲמָה" (בראשית ד' כ"ב).

בפסוק המקביל בתנ"ך האנגלי (תרגום המלך ג'יימס) אוחדו "תובל" ו"קין" למלה אחת, ובה האות B מחליפה את הב' הרפה שבנוסח העברי:

And Zillah, she also bare Tubalcain, an instructor of" every artificer in brass and iron: and the sister of Tubalcain was Naamah" (Genesis 4:22)

במאמרו המקורי, האנגלי, של בלדנספרגר, מאויית שם הכלב Tubbal כפולה, ולא Tubal. הכתיב של "תובל־קין" המקראי, בתנ"ך האנגלי, Tubalcain, שונה מכתוב שמו של כלב החוצות במאמרו של פיליפ בלדנספרגר — Tubbal. לקוראי המקור האנגלי אין סיבה לזהות את שם כלב החוצות הירושלמי עם שמו של הגיבור המקראי ואכן אינם עושים זאת. זהו שם סתמי לכלב, אשר למשמעותו לא נתלווה הסבר.

בלדנספרגר עצמו התייחס בכתביו לסוגי השמות הניתנים לכלבים בארץ ישראל. באחד מהם כתב: "אצל הבדואים נמצאים הכלבים בטיפולן של הנשים. הן דואגות במסירות למזונם, ואף מעניקות להם שמות כגון 'אריה הלילה', 'גוזל', 'טווס', 'נמר' וכו'". בספור "ליל" מתוך ספרו שהתפרסם בשנת 1913, ואשר אליו נחזור מיד, מופיעים כמה שמות כלבים: גיבור הסיפור הוא "ליל" השחור (לילה בערבית); עמיתיו הם "בידא" (הלבנה), "עיבראק" (השחור־לבן) ו"קאטוש" (קטום־האוזניים), ועוד.

אם אין הכלב נקרא על שמו של "תובל" או "תובל־קין", בבי"ת רפויה ככתיבו בספר בראשית, מה פירוש שמו במקורו? איך היה יוסף מיוחס אמור להבין את משמעותו ולאיתו?!

לביורור שאלה זו ניעזר בטקסט הרביעי.

בשנת 1913 פירסם פיליפ בלדנספרגר בלונדון ספר בשם "The Immovable East", ובו נכללו 15 סיפורים מעובדים מתוך מאמרי שנדפסו ברבעון במסגרת הסדרה. הספר נערך על ידי פרדיננד ליס, שהקדים לו מבוא ובו ציין כי כמה מהסיפורים קרובים למקורם שבסדרה בעוד אחרים עברו שינוי. הסיפור התשיעי, "ליל", מובא מפיו של גיבורו, כלב שחור בשם "ליל" שנולד במאהל שבט אל־עזאזמה בנגב. הכלב מתאר את מסעותיו, הרפתקאותיו, בעליו המתחלפים, קשריו עם כלבים אחרים ומערכות יחסיו עמם בתחנות חייו. בשלב מסוים, מספר "ליל" בגוף ראשון, הובא על ידי רוכלים שאספוהו לעיר גדולה (ירושלים), ובה הגיע לאזור חנויות המזון שסביבן כלבים רבים. והוא מתאר: "אחד מהם, עמית מגושם ומכוסה צלקות, רבץ לפני חנות, שבחזיתה עסק איש בהכנת עוגות והניחן על צלחות. איש התופינים זרק פרוסה לעברי וזו נפלה על הארץ. התנפלתי עליה, אולם הכלב המגושם פלט נהימה ונחפז לקפח את חלקי. כל שנותר היה לסגת, בתחינה, צמוד לקיר. אולם באותו רגע הרים אופה־העוגות את קולו: 'ע'ראג!' מה לך? 'ע'ראג!', 'הפיסח', צלע חזרה, ממושמע, לקבל את מנתו החוקית. סוף־סוף מצאתי איש שבאמת אוהב את הכלב".

ו"ליל" ממשיך: "ע'ראג', שרבץ תמיד בקרבת החנות של אדונו, היה מנהיג־הרובע. כל כלב בטווח מאה מטרים הודה במנהיגותו וכל כלבה כמעט־נזדחלה כשקם על רגליו. כאשר חלף כלב זר ליד חנותו של אופה העוגות, בדרכו מן המדמנה, היה ע'ראג' מאותת ואנו היינו מסתערים עליו, עד שהסתלק מסביבתנו. כתוצאה מכך גיליתי כי לכל כלב יש רובע משלו והוא נצמד אליו ככל שניתן" (מועתק מתוך "ליל", "המזרח הבלתי משתנה", מאת פיליפ בלדנספרגר, תירגום דוד קרסיק, הוצאת משרד הבטחון, 1982, עמ' 95-96).

הכלב Tubbal מרבעון הקרן הבריטית בינואר 1903 נהפך, בגירסתו הספרותית, ל-A'raj, תוך שהוא משמר את מנהיגותו, צלקותיו ואחרונה חביבה — צליעתו. מה פירוש המילה ע'ראג' (במקור האנגלי,

"A'raj")? שלא במפתיע, וכפי שמדגיש המקור האנגלי עצמו, פירושו בערבית, "הצולע".

הקשר האטימולוגי בין הכלב החי תובל לבין יורשו הספרותי ע'ארג' מפתיע בפשטותו. "Lame" (צולע), הריהו בטורקית Topal. בהיגוי ערבי־פלסטיני, פ' דגושה תהפוך לב' דגושה, חולם יהיה לשורוק ולפיכך הגייתו של "טופל" תהא Tubbal, ובכתיב עברי — טוּבָּאֵל.

תובל הכלב, מנהיג להקת הכלבים שסביב שער יפו, זכה בשמו בגין פיסחותו. הכלב תובל הוא "הכלב הצולע". אין לו שורשים מקראיים ושמו אינו עברי. תובל קין בא לעולם מכיוון שיוסף מיוחס קראו בצורה שגויה, או מכיוון ש"לוח ארץ ישראל" הודפס ללא ניקוד.

כאן ישאל הקורא: איזו זכות עמדה לו לטוּבָּאֵל שיזכה דווקא בכינוי בשפה הטורקית בירושלים של שנות השבעים במאה ה-19, בה שפת הרחוב הנפוצה היתה ערבית?

את כינויו חב טוּבָּאֵל, קרוב לוודאי, לחיילי היחידה שאיישה דרך קבע את המבנה שנשמט מתרגומו של יוסף מיוחס, כלומר הקסרקטין — Barracks — הידוע בימינו בשם קישלה. חיילים אלה היו טורקים.

קסרקטין זה, שלדברי יוספוס הושאר בשלמותו בפקודת טיטוס בשביל חיל המצב הרומי שהשאיר בירושלים בעוד יתר חלקי העיר נהרסים עד היסוד, שרד עד ימינו. הכלב סתום העין והמצולק, תושב השכונה, צלע שם שנים בראש להקתו, חולף על פני הקישלה וחיילי הצבא העותמני המוצבים בה. חיילים אלה הם שזיכוהו, קרוב לוודאי, בכינוי Topal. שלושת הזקיפים הטורקים בשער המצודה ושני הכלבים ה"כנענים" לרגליהם, בצירו של הארי פן מסוף שנות השבעים, ממחישים את התרחיש.

גלגולו של טובאל לתובל נעשה במעורבותן של ארבע שפות — אנגלית, טורקית, ערבית ועברית. מהלך כזה משתלב, בדיעבד, באחת מהדמויות הסמליות של הכלב בלק שהוצעו על ידי חוקרי עגנון: יישות ספרותית המייצגת את תחיית העברית, מלחמות הלשון והחינוך, לרבות כתבי הפלסטר שהודבקו לכלבים, ובלבול השפות. בספרו של

אהרון בראדון, "ש"י עגנון ותחיית השפה העברית" (הוצאת מוסד ביאליק, 1977), סיכם החוקר: "פרשת בלק קשורה בטבורה לנושא התחייה העברית, החל בשמו וכלה בסיוריו ותצפיותיו והגיגיו ורמזיו". עגנון עצמו כותב (עמ' 460): "נשמעה פתאום שמועה בעיר שכל האמור בפרשת בלק מכון כלפי אפיטרופסי החינוך שבירושלים... כל אחד ואחד דעתו משונה מחברו, וכשם שדעתו משונה כך לשונו משונה. של כל ישראל חברים, צרפתית; של חברת עזרה, גרמנית; ושל אווילינה רוטשילד, אנגלית.... כל אחד בולל לו לשון אחרת, עד שנבללה ארץ ישראל בשבעים לשון". אמירה זו ודומותיה אי־אפשר להן שלא יובילו אותנו אל המגדל אשר בטרם הוקם היתה כל הארץ "שְׁפָה אֶחָת וּדְבָרִים אֶחָדִים".

עגנון כתב, כפי שהזכרנו לעיל, על שמו של בלק: "יש כאן רמז שעדיין לא עמדו עליו החוקרים, וכדאי לחקור את טיבו". מכיוון שבספרו גם רקם כמה וכמה חי קבלה ("סמאל קרוי כלב, הוא ממונה על גיהנום וצועק הֵב הֵב" — עמ' 301; "לא לחינם נמשלו עמי הארץ בספר רעיא מהימנא לכלבים" — עמ' 469, ועוד), שמא נעז גם אנו הקטנים, לקראת סיכום דיון זה שהיה כולו על דרך הפשט, לפנות לקבלה ולחטוא בפלפולון קליל ובלתי מחייב, בניסיון לחשוף את דרך גלגולו של תובל בבלק וזאת על רקע אותו מגדל.

בספר הזוהר (בראשית, חלק א', דף כ"ה/א') מצוי הקטע הבא: "בלעם ובלק מסטרא דעמלק הוו, טול ע"ם מן בלעם, ל"ק מן בלק, אשתאר בב"ל (בראשית י"א ט'): עַל־כֵּן קָרָא שְׁמָהּ בְּבַל כִּי־שָׁם בָּלַל יְהוָה שְׁפַת כָּל־הָאָרֶץ וּמִשָּׁם הִפְיָצָם ה' עַל־פְּנֵי כָל־הָאָרֶץ)".

תירגם "בעל הסולם": בלעם ובלק היו מבחינת עמלק, כי תיקח את האותיות ע"ם מן השם בלעם, ואותיות ל"ק מן השם בלק, תישארנה האותיות בב"ל.

כך הפיק הזוהר הקדוש מבלעם ובלק את בבל ובלבול השפות. אפשר, במעט דמיון, להקיש מפלפול קבלי זה תרחיש שעל פיו נוטלין שתי אותיותיו האחרונות של תובל, ב"ל, והראשונה של קין, ק', והרי לנו "בלק,, בחינת "אשתאר בלק": תוֹבֵל־קִין; בלק, תולדת תובלקין.

האם ייתכן כי עגנון החליף, אי־אז בין 1926 ל-1935, את "תובל קין" ב"בלק" כי הרגיש בחושיו (אנגלית לא קרא) שעדיף שם ספרותי־דמיוני, שבו ישומר המקור במרומו, על פני שם בעייתי בשל נפתולי לשון?

ברומאן הסופי, שם עגנון בפיו של מנהל כ"ח התייחסות לשם הכלב לאחר שקרא את האותיות שעל גבו במהופך, צירפן וקראו "בלק": "חיך ואמר, אנשי ירושלים בקיאים בחומש ויודעים שהיה רשע אחד בלק וקוראים לכלבים שלהם על שמו" (עמ' 291). אך כאשר אותו מנהל חיך עשר שנים קודם לכן, בגירסת 1935 ("בלק", ספר השנה של א"י, תרצ"ה), הוא אמר: "אנשי המזרח אנשי דמיון הם, שקוראים לכלב בלק". בלק ללא שמות תואר. משמעות שמו העמיקה כאשר "אנשי המזרח" הופכים ל"אנשי ירושלים הבקיאים בחומש".

כך תורבת, אם לא גויר, הכלב עם הארץ במהלך התרקמות הרומאן. את "תובל" מראשית שנות השבעים, שבו פגש בלוח א"י, השלים עגנון ל"תובל קין", והודיע לשוקן ב-1926 על סיפורו המתקם, לאחר שתובנותיו עוררו בנפש הסופר את הדי המעמקים כפי שתיאר חיים באר. ב-1931 היתה כותרת הטיוטה ל"הכלב". בהמשך, סומן במכחולו של יצחק קומר, עבר טקס גרוטסקי בחזית בית הספר כ"ח והיה ל"בלק", אשר לדמותו יתלוו סממני תחיית העברית. בנוסח הסופי, הופרדו שתי הדמויות הכלביות ועטרתו של תובל המקורי שוחזרה באצטלת "אחד מאבות אבותיו" של בלק. תובל הוא אביו של בלק במוחו וקולמוסו של עגנון. תמול, בלק. שלשום, תובל.

גם בכתביו של פיליפ בלדנספרגר נתרחשה החלפת שמות בכלבים. בהקדמה שכתב עורך ספרו, פרדריק ליס, נמסר כי כמה מהמאמרים המקוריים שפורסמו ברבעון הקרן הבריטית במהלך העשור הראשון של המאה תורגמו לעברית ונכללו בספר שנלמד בבתי ספר בירושלים, תחת הכותרת *Arz Yeshrael ha-yom wa lafanim* (כך במקור). ואמנם, "ארץ ישראל היום ולפנים", בתרגומו של מיוחס, נדפס במהדורה נפרדת מהלוח והופץ כספר בפני עצמו. עותקו מוחזק בבית הספרים הלאומי. בקטלוג הוא רשום כ"ארץ ישראל היום ולפנים" /

מאת יוסף בר"נ מיוחס, 1868-1942, הדפסה מיוחדת מלוח ארץ ישראל שנה יב. 74 עמ', 17 ס"מ, מס. מערכת 02688878.

הייתכן שפיליפ בלדנספרגר ידע, כשעיבד את מאמריו לספר "המזרח הבלתי משתנה" (1913), על הבלבול הלשוני שגרם טובאל (רבעון ינואר 1903) לקוראי התרגום העברי (לוח א"י 1907)? הוא עקב אחר הכלב ברציפות (גם בימי ראשון — הכנסייה בה התפללה המשפחה בתוך החומות היא זו שתיאר במאמרו על ממלכת תובל), עד צאתו לשירות צבאי בצרפת ב-1875. היה לו קשר ישיר וממושך עם אברהם לונץ, המכונה בהקדמה לספרו "העורך היהודי העיוור א. לונץ". ואם נודעה לו המשמעות אשר הקורא העברי העניק בשגגה לשם הכלב, הייתכן כי, למניעת בלבול נוסף, בחר להעניק לכלב שצלע טורקית, שם ערבי בגירסת הספר?

לא עלה בידי לברר אם עגנון ובלדנספרגר נפגשו או הכירו הדדית. שמו של בלדנספרגר היה לבטח ידוע לעגנון, לפחות מתוך "ירושלים" ו"לוח א"י". אברהם משה לונץ היה מוכר היטב לשניהם. פיליפ התגורר משנת 1892 בפרובנס, בעוד אחיו ממשיך בניהול עסק הדבורים המשפחתי ביפו, גם במהלך שנות ישיבתו של עגנון בעיר זו. פיליפ, שהמשיך לבוא לביקורים בארץ מביתו בניס, היה בוגר ב-31 שנים מעגנון. שפת דיבור וכתובה משותפת היתה להם.

הקושיות שלעיל נותרות לטיפולו של החופר הבא או של התשבי.

על מי שיעז לנסות ולתרגם את "תמול שלשום" ללועזית, יהא להתמודד, בין יתר הקשיים בדרכם של מתרגמי עגנון, בקושי ובקושייה — כיצד לאיית את שמו של תובל לנוכח גלגוליו.

הוריו של פיליפ בלדנספרגר, הנרי וקרולין, בנם שרל וכלתם אליזבת קבורים בבית הקברות הפרוטסטנטי בהר ציון, בתחום בית הספר גובאט. פיליפ, שהתפרסם כמומחה בינלאומי בתחום הדבוראות והיה למרצה מבוקש בתחום ארץ הקודש והתנ"ך, מת בניס בשנת 1948. תבליט קלסתריו קבוע בכותל מוזיאון הדבש שבדרום האלפים הצרפתיים (מזרח פרובנס). ספרו המתורגם לעברית "ארץ ישראל היום

ולפנים" ומאמריו ברבעוני הקרן הבריטית, זרועים בפסוקי מקרא,
ירחיבו לב אוהבי הארץ ועברה.

הספרות העברית חייבת לו תודה על שהנגיש לגאון מבוצ'אץ' את
הכלב הקדמוני שנתגלגל לבלק.

טובאל היה הגולם אשר ממנו בקע, עקב שיבוש בתרגומו של יוסף
מיוחס, הפרפר תובל. משק כנפיו הניב את הצונאמי הספרותי שגליו
הרחיקו עד לחופי שטוקהולם.

תודה לצילה דרורי ולשרה שפיגל.

הצג עוד

מערכת | הנהלה | מדיניות פרטיות | תנאי שימוש | צרו קשר | רכשו
מינוי | ביטול מינוי דיגיטלי | שאלות ותשובות | פרסמו אצלנו

חדשות, ידיעות מהארץ והעולם - הידיעות והחדשות בעיתון הארץ. סקופים, מאמרים, פרשנויות ותחקירי עומק באתר
האיכותי בישראל

© כל הזכויות שמורות להוצאת עיתון הארץ בע"מ